

УДК 331.5.024.5:631.115.71

КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

І. Кулініч, Б. Крачковський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Львівський національний аграрний університет*

На прикладі структурних змін зайнятості у державному секторі проаналізовано проблеми ринкової трансформації аграрної сфери. Розглянуто оптимальні передумови раціонального використання трудового потенціалу сільського населення України. Наведено рекомендації щодо удосконалення сфери зайнятості аграрного сектора.

Ключові слова: сільське господарство, зайнятість, трудовий потенціал, ринок праці, безробіття.

Ринкова трансформація аграрної економіки на засадах її багатокладності й соціальної орієнтованості зумовлює створення рівноправних умов для здорової конкуренції і ділового співробітництва підприємств з різними формами власності й господарювання, удосконалення їхньої структури та організації виробництва, поліпшення стану зайнятості трудового потенціалу і підвищення рівня його раціонального використання.

Проблеми зайнятості сільського населення посіли значне місце у дослідженнях провідних українських учених, зокрема, О. Амосова, Д. Богині, О. Бугуцького, С. Гудзинського, М. Долінського, В. Збарського, О. Здоровцова. Проте комплексне їх вивчення і надалі є актуальним, особливо в умовах становлення багатокладної економіки і виникнення на цій основі нових організаційно-правових форм господарювання.

Наукову розробку теми визначено системою методологічних засад (принципів), фактологічним і статистичним матеріалом, а також результатами сучасних наукових розробок вітчизняних учених.

Всебічне застосування монографічного методу дало змогу ознайомитись із загальним станом вивчення проблеми і на цій основі залучити для дослідження саме ті методики з творчого арсеналу науковців, які, пройшовши перевірку часом, отримали загальне визначення.

Озброєння методами аналізу динаміки порівнянь, статистичного згрупування зайнятих фізичною працею у державному секторі сільського господарства в умовах багатокладної аграрної економіки дало можливість не тільки розглянути певні моменти перебігу досліджуваного процесу як хронологічно, так і стосовно різних підприємств і організацій за формами власності, а й виявити головні

чинники, що вплинули на співвідношення їхньої кількості, простежити оптимальні шляхи усунення наявної диспропорції.

Метою статті є аналіз динаміки кількості осіб фізичної праці державної форми власності у сфері зайнятості сільського населення аграрного сектора економіки в процесі формування ринкових відносин, оптимального співвідношення складових структури зайнятого сільського населення за формами власності як необхідної передумови підвищення ефективності трудового потенціалу і зростання на цій основі продуктивності сільськогосподарської праці.

Вивчення теми передбачає передусім з'ясування категорії „зайнятість”. Для цього використаємо положення Закону України „Про зайнятість”, який регламентує зайнятість як діяльність громадян, пов'язаних із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить законодавству, приносить трудовий дохід у грошовій або іншій формі. У законі передбачено, що добровільна незайнятість громадян не може бути підставою для притягнення їх до адміністративної або кримінальної відповідальності, а примушування до праці у будь-якій формі не допускається [4].

Зайнятими економічною діяльністю (зайняті) вважають осіб у віці 15–70 років, які працювали упродовж обстежувального тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому або натуральному вигляді, працювали індивідуально (самостійно) або в окремих громадян, або у власному (сімейному) підприємстві.

Рівень зайнятості – відносний показник, який характеризує ступінь залучення населення за віком, що підлягає обстеженню, до зайнятості. Він визначається як відношення кількості зайнятого населення у віці 15–70 років (у відсотках) до всього населення зазначеного віку або населення за відповідними групами (статтю, видами діяльності, освітою, місцем проживання) [1].

Зауважимо, що проблема зайнятості як у місті, так і на селі завжди була гострою і здебільшого нерозв'язаною [2; 3; 6]. В умовах жорстко централізованої планової системи господарювання ілюзорна видимість її відсутності компенсувалась необгрунтованою організацією додаткових робочих місць, що і зумовлювало ефемерну зайнятість населення. Реально латентне безробіття майже ніколи не зникало з усіх сфер економіки, але беззаперечний факт „вільних трудових ресурсів” вперше визнав колишній Держкомстат СРСР на початку 90-х років [9, с. 43]. Звичайно, це стосувалося переважно міста. У держгоспах формування робочої сили здійснювалося за принципом найму. Існуючий до 60-х років організований набір робочої сили (оргнабір) перетворився у засіб її перерозподілу. Стали чинними договірні відносини підприємства і працівника. Створення у 1967 р. органів держкомпраці з використання трудових ресурсів, на які покладалися функції працевлаштування населення та інформування потреби в кадрах, не внесло суттєвих змін у розподіл працездатних громадян. Як і раніше, комплектуванням займалися самі підприємства. Аналіз їхньої діяльності надто ускладнювався тим, що колишній Держкомстат СРСР у рубрику „набір робочої сили самими підприємствами” ввів без всякої диференціації різні категорії зайнятих. Не було графі про робітників радгоспів і в зведеному звіті (форма №13-н) про виконання плану організованого набору робітників для постійної і сезонної роботи [5, с. 149].

Щодо розподілу і перерозподілу кадрів, то негативні тенденції простежувалися в абсолютизації форм і методів централізованого впливу на

зайнятість. Надмірно регулювали оргнабори (до речі, до цієї форми відносили перетворення колгоспів у радгоспи), плановий розподіл робочої сили відповідно до заданих обсягів виробництва, планові перенаселення та ін. Розрахунки статистичних даних (форма №16) виявили, що за першу половину 60-х років у радгоспи Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей України, а також Автономної Республіки Крим переселено 27,1 тис. сімей, або понад 100 тис. осіб. На жаль, форму №16 згодом змінили, у ній вже не було таких відомостей. З неї можна дізнатися, зокрема, про переселення населення у сільське господарство степової зони в цілому, а такими, наприклад, за першу половину 70-х років виявились 140 тис. осіб. Органи оргнабору не забезпечували підприємства робітничими кадрами, а підприємства, відповідно, зважаючи на відсутність фінансів на розвиток соціальної інфраструктури, не могли закріпити переселенців на місцях. У результаті простежувався інтенсивний їх відплив. Пріоритет централізованого планування трудових ресурсів супроводжувався дисбалансом в їх розподілі. Для значної частини держгоспів західних областей України характерним був надлишок робочих місць, а для південних – гостра їх нестача. Усунути цю диспропорцію так званою „добровільною” шефською допомогою міста, або масовими закликами до молоді організовувати ударні молодіжні бригади у галузі рослинництва чи тваринництва, жодного разу не вдалося. Крім того, були штучні обмеження соціально-трудої мобільності населення – адміністративне прикріплення до робочого місця (прописка, черга на житло, місце у дитсадку тощо).

У процесі переходу до ринку забезпеченість трудовими ресурсами села набула катастрофічного характеру. Крім тисяч малолюдних і майже безлюдних поселень, різко збільшилась кількість тих, виробнича інфраструктура котрих була неспроможна забезпечити робочими місцями незайнятих фізичною працею осіб. Найбільше таких поселень було на Буковині, Прикарпатті і Закарпатті. Приміська зона великих промислових центрів „перенаситилась” робітничими кадрами. Для малоземельного закарпатського села безробіття вже давно стало об'єктивною реальністю. Очевидно, це спричинено не стільки становленням ринкової економіки і впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, скільки поглибленням демографічної кризи, яка розпочалась наприкінці 70-х років і стала невідворотним наслідком тоталітарної політики дискримінації українського села. Як наслідок, різко змінилось співвідношення зайнятих на селі. Проте механізм відтворення зайнятості вчені не розглядають. Мало того, навіть і порушення проблеми про працевлаштування осіб, звільнених госпрозрахунковими підприємствами в зв'язку із скороченням зайнятих, виявилось для багатьох дослідників на початку 90-х років несподіваним [5, с. 148, 150].

За таких умов на селі не тільки загострились наявні проблеми зайнятості, а й виникли нові, зумовлені структурним реформуванням економіки шляхом впровадження різних форм власності. У результаті не тільки видозмінився попит на робочу силу, а й зовсім інакшим став соціальний статус осіб, зайнятих фізичною працею.

Аналіз кількості зайнятого сільського населення, яке працює за місцем проживання за видами економічної діяльності (за даними Державного комітету статистики України), виявив, що його структура зазнала радикальних зрушень. Якщо 1999 р. у ній переважало сільське населення, зайняте у колективній власності, яке становило 47,8%, то 2005 р. його питома вага знизилась до 0,9%,

відповідно частка зайнятого сільського населення у державній формі власності зменшилась від 31,7 до 4,0%, а питома вага зайнятих у приватному секторі зроста майже у 5 разів – від 20,5 до 95,1% [9, с. 142]. Адекватним стало і співвідношення кількості сільськогосподарських підприємств та організацій за формами власності. Із загальної їхньої кількості 17986 (станом на 1 листопада 2005 р.) 17120 були у приватній власності, 724 – у державній і 142 – у колективній. Як видно, частка зайнятого сільського населення у державній формі власності стала мізерною. За розрахунками економістів, вона може бути доведена у галузі до 30%. Спрощене подолання монополізму державної власності обернулося черговим лихом для українського хлібороба [10, с. 142].

Зазначимо, що за роки радянської влади в Україні радгоспів було 2189, а колгоспів – 7291. Це свідчить про те, що нині у нас стало значно більше діючих господарств, ніж їх було раніше. І це, зважаючи на те, що у світі зростає роль сучасних потужних сільськогосподарських товаровиробників, які забезпечують населення продуктами харчування, а переробну промисловість – сировиною. Цей процес значною мірою залежить від держави, яка покликана активно регулювати його через ефективну систему ринкових механізмів [8, с. 41].

Модифікація кількісних змін у складі сільськогосподарських робітників хоча й мала свою специфіку, була тісно пов'язана із загальними тенденціями розвитку „вирішальної продуктивної сили”. Темпи збільшення кількості робітників спочатку стрімко зростали, потім стали уповільнюватись, згодом стабілізувалися і врешті припинилися. Депопуляція сільського населення, яка виникла наприкінці 70-х років, набула стійкого характеру і поширилася на місто, чим підважили основи для природного відтворення українського народу.

З початку 90-х років, коли взято курс на реформування аграрної сфери, простежувалось соціальне розшарування серед зайнятих, з'явилися безробітні, окреслилася рееміграція городян, збільшилася частка осіб у недержавному секторі сільського господарства: приватному, домашньому та особистому підсобному господарствах. Проте владні методи регулювання зустрічними потоками руху робочої сили як у місті, так і на селі ще не втратили своєї сили.

Тотальна деструкція соціальних переміщень великих спільностей методично нівелювала і руйнувала їхній склад. Застигла система підготовки і підвищення кваліфікації робітників сільського господарства не була пристосована до назрілих потреб виробництва, не реагувала оперативно на динамічні зміни характеру та змісту праці. Директивне впровадження так званої нової концепції безперервної народної освіти, яка не позбавлена положень старої парадигми, демонтувало її наміри. Кількість сільських учнів у середніх школах і профтехучилищах помітно зменшилася. Склався дисбаланс між потребами у робочій силі і фактичною її наявністю, між переліком сучасних професій і масою матеріальних засобів. Надзвичайно гострою була потреба трудових ресурсів у соціальній інфраструктурі, у сфері перероблення, збереження і збуту продукції. Планування кадрового забезпечення, яке здійснювалося від досягнутого і базувалося на валовому адміністративному підході, не супроводжувалося прогнозуванням тих спеціальностей, модернізація яких зумовлювала підвищені вимоги до рівня відповідної кваліфікації робітника, його навчання чи перепідготовки. У результаті престиж сільськогосподарських професій знижувався.

На етапі реформ кадрова проблема ще погіршилась. Частка новопідготовлених робітників і тих, хто був охоплений навчанням у різних

формах підвищення кваліфікації, знизилася до мінімуму. Виникло безробіття, передусім серед соціально незахищених верств населення, зокрема, вивільнених працівників, жінок і молоді. Їхнім перепрофілюванням ніхто не займався. На ринку праці переважали особи вузькоспеціалізованого профілю і професійно некомпетентні.

Деформації, які нагромаджувалися серед робітників держгоспів, набули широкомасштабного і, по суті, незворотного процесу. Структурно вони переважно зумовлені надмірною регламентацією виробничої організації груп і адміністративним регулюванням соціальних зв'язків між ними на підставі різноманітних квот, норм і коефіцієнтів. З огляду на це, для сільського населення був властивий високий рівень зайнятості, і особливо груп старшого працездатного віку, за домінування некваліфікованої фізичної жіночої праці у рослинництві й тваринництві. Водночас питома вага працюючої молоді неухильно знижувалася, що свідчило про демографічну старість і природну невідтворюваність українського села. Проектування відповідних пропорцій у його трудовому потенціалі лише методами директивного планування, вольового регламентування та цільового розподілу спричинило такі апаратні механізми, які блокували всі інноваційні зусилля і акумулювали інерцію соціальних груп.

Формування багатокладної економіки внесло суттєві зміни в процес руху трудових ресурсів села. Якщо раніше все концентрувалося навколо їхньої статевікової, територіально-галузевої і професійно-кваліфікаційної структури, розвиток якої мав би прискорити становлення „соціально однорідного” суспільства, то в нових умовах потрібно було вивчати групи за ступенем адаптованості до ринку. Проте такі дослідження не проводили. Державні і кооперативні сільськогосподарські підприємства, які прийняли єдину класифікацію для всіх категорій працюючих, вилучили із своїх річних звітів необхідну інформацію про віковий, освітній і класифікаційний рівень трудових колективів, без чого практично неможливо аналізувати їхні якісні параметри.

Реорганізація аграрної сфери не супроводжувалась забезпеченням належної законодавчої та соціально-економічної бази для успішного функціонування реформованих організаційно-господарських структур, не ведучи мову про державний сектор сільського господарства, як наслідок, не створювалась нова система земельних відносин, раціонально обґрунтована та оптимальна структура зайнятості сільського населення відповідно до різних форм власності.

Зауважимо, що нераціональна залученість трудового потенціалу спричинила значні втрати у використанні матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, що вимагає необхідних заходів з боку держави щодо досягнення стабільності та забезпечення динамічного розвитку галузі, значного підвищення реальної регулюючої ролі держави у соціально-економічному розвитку села, створенні однакових умов підтримки всім виробникам незалежно від форм власності і господарювання. Розрахунки виявили, що на початок 2009 р. трудовий потенціал українського села становив 6655,1 тис. працездатних осіб порівняно з 6842,8 тис. у 1990 р., тобто простежувалась стійка тенденція до його скорочення. Абсолютна величина зменшилась на 139,9 тис. осіб, або на 2,1%. Характерною особливістю відтворення трудового потенціалу українського села стало зменшення абсолютної та відносної кількості осіб, що вступали у працездатний вік, і зростання питомої ваги осіб передпенсійного віку – чоловіків у віці 55–59 років і жінок – 50–54 роки, що свідчило про прискорення процесу його старіння.

Такі негативні зміни спричинені депопуляцією сільського населення, яка, розпочавшись з 1979 р., охопила майже всі сільські території нашої країни, а також неспинним міграційним впливом сільської молоді [7, с. 125].

Як наслідок, середньорічна кількість працівників сільськогосподарських працівників за 1990–2008 роки зменшилась учетверо, а їхня частка у загальній кількості працівників усіх галузей економіки зменшилась удвічі і становила близько 10%. Водночас збільшилась кількість зайнятих в особистих селянських господарствах, де домінувала трудомістка і неефективна ручна праця [7, с. 125].

Результати обстеження Держкомстатом України щодо економічної активності та зайнятості працездатного сільського населення (за методологією Міжнародної організації праці) засвідчили, що кількість економічно активного сільського населення працездатного віку в Україні 2008 року порівняно з 2000 роком зменшилась лише на 41 тис. осіб, або на 0,7%. Водночас рівень зайнятості майже залишався стабільним. Це відбулося тільки в результаті суттєвого (на 65,2 тис. осіб, або на 14,1%) зменшення безробітних, що офіційно були зареєстровані у Державній службі зайнятості згідно з чинним законодавством щодо статусу „безробітного”. А у 2000–2008 роках збільшилась на 32,9 тис., або на 12%, і становила 307,1 тис. осіб. Водночас за цей період на 88,8 тис., або на 4%, збільшилась кількість економічно негативних осіб працездатного віку. Відповідно до рівня зайнятості сільського населення працездатного віку, кількість працездатних чоловіків і жінок, які незайняті економічною діяльністю, в 2008 році становила 574 тис. Внаслідок такої незайнятості тільки в 2008 році за сучасного рівня продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах галузь недоотримала продукції вартістю майже 50 млрд грн. Якщо ж врахувати виплати по безробіттю сільському населенню, то ці втрати будуть значно більшими [7, с. 126].

Проблема ефективного використання сучасного аграрного потенціалу України набуває виняткового значення в умовах ринкової трансформації вітчизняної економіки. Нині, як ніколи раніше, зайнятість для більшості нашого населення стала визначальним джерелом його доходів. Від характеру та сфер її застосування і регулювання залежить не тільки задоволення інтересів людини, конститування адекватного статусу і способу життя, але й створення оптимальних умов для раціонального відтворення трудового потенціалу, неухильного підвищення матеріального добробуту і культурного рівня кожного працівника.

Якісне оновлення трудовою потенціалу аграрної сфери економіки нагально вимагає, з одного боку, оздоровлення демографічної ситуації на селі, удосконалення статево-вікової і професійно-кваліфікаційної структури трудового потенціалу, поліпшення соціальної інфраструктури і забезпечення соціальних стандартів проживання сільського населення, а з іншого, – підвищення економічної активності й зайнятості сільського населення, зменшення безробіття і зростання рівня використання ресурсів живої праці, використання кластерного підходу до розвитку сільських територій шляхом впровадження інновацій і досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, формування ринкових відносин супроводжувалось не тільки вирішенням наявних проблем зайнятості, а й виникненням нових, спричинених структурною перебудовою аграрної економіки, становленням й інституціалізацією різних форм власності і, як наслідок, змінами у співвідношенні кількості

підприємств і організацій сільського господарства за формами власності, динаміки зайнятості сільського населення, а відповідно, попиту на робочу силу і соціального статусу працівників. За таких умов помітно зросла роль Державної служби зайнятості у розв'язанні проблем працевлаштування незайнятого населення, яка покликана регулювати ринок праці, забезпечувати розробку програм сприяння зайнятості, реалізовувати ефективний механізм максимального *використання* трудового потенціалу аграрного сектора економіки і досягнення на цій основі високого рівня його продуктивної зайнятості.

1. Амурджаев О. В. Словарь делового человека. – М.: Экономика, 1992. – 250 с.
2. Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 486 с.
3. Єсінова Н. І. Ринок праці та соціально-трудові відносини: Підручник. – К.: Кондор, 2004. – 432 с.
4. Закон України «Про зайнятість населення» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – С. 170.
5. Крачковський Б. П. Робітники сільського господарства України: 60-і– перша половина 90-х рр. XX ст. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів: Логос, 2003. – 311 с.
6. Лібанова Е. М. Ринок праці: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 224 с.
7. Лузан Ю. Я. Соціально-трудоий потенціал українського села / Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 123–127.
8. Полозенко Д. В. Прямі та непрямі форми державної підтримки сільськогосподарських підприємств // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 40–44.
9. Титова Н., І. Замковий Проблеми зайнятості та відтворення трудового потенціалу регіону // Економіка України. – 1992. – № 1. – С. 41–45.
10. Черенег І. І. Зайнятість сільського населення на сучасному етапі ринкових перетворень // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 138–142.

QUANTITATIVE CHANGES IN THE LABOR CAPACITY OF PUBLIC OWNERSHIP IN CFERI EMPLOYMENT RURAL POPULATION OF UKRAINEA

I. Kulinich, B. Krachkovskyy

*Ivan Franko National University of L'viv
Lviv State Agrarian University*

For example structural changes in public sector employment, problem of market transformation of agriculture. The optimum conditions of rational use of labor potential of the rural population of Ukraine. Recommendations for improving the agricultural sector employment areas.

Key words: agriculture, employment, employment potential, labor market, unemployment.

**КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФОРМЫ СОБСТВЕННОСТИ В СФЕРЕ
ЗАНЯТОСТИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ**

І. Кулініч, Б. Крачковський

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
Львовский национальный аграрный университет*

На примере структурных изменений занятости в государственном секторе проанализированы проблемы рыночной трансформации аграрной сферы. Рассмотрены оптимальные предпосылки рационального использования трудового потенциала сельского населения Украины. Приведены рекомендации относительно усовершенствования сферы занятости аграрного сектора.

Ключевые слова: сельское хозяйство, занятость, трудовой потенциал, рынок труда, безработицы.